

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

МЕРИ ДАРАМ О СРБИМА

О Мери Дарам, енглеској путници и научници, ексцентричној особи доскора се врло мало знало како у њеној домовини тако и на Балканском простору кога је тако често походила у прве две деценије XX века и била заиста његов добар познавалац.¹ Њени савременици који су се бавили питањем Балкана као што су Ситон Вотсон, Хенри Викем Стид, Ребека Вест, сматрали су да је треба избегавати јер је била дивља и чудна особа. У посебно лошим односима је била са Ситоном Вотсоном, с којим је водила прави мали рат више од једне де-

¹ Последњих неколико година у англосаксонској историографији јавили су се покушаји научно стручне рехабилитације Мери Дарам, а тек је 1996. године, у *Bankfield Museum* у Халифаксу, Западни Јоркшир, отворена стална изложба њених радова с најважнијим детаљима из приватног живота. Опширну биографију Мери Дарам приредио је Џон Хоџсон у уводу за друго издање њене књиге, *Планинска Албанија*, коју је објавила издавачка кућа *Virago* у Лондону 1985. године. О непознатим детаљима из њеног живота и каријере писали су и Џон Алкок и Антонија Јанг у колекцији, *Black Lambs and Grey Falcons: Balkan Women Travellers* и Гери Шанафелт у ауторском чланку, *An English Lady in High Albania: Edith Durham and the Balkans*, *East European Quarterly*, XXX, N°3, September 1996, Colorado, 1996, 283-299. Међутим, она и даље нема свог биографа и целовиту биографију која би у потпуности представила њен живот и научно дело. Први који је у српској јавности дао целовиту биографију ове жене, био је Вујадин Милановић који је на српски језик превео и њен првенац о Балкану и Србима, *Кроз српске земље*, која је објављена 1904. године у Лондону. Уједно написао је и поговор за српско издање ове књиге. М. Е. Дарам, *Кроз српске земље*, Београд 1997.² Поговор Вујадина Милановића: *Мери Дарам и њено дело*, 281-336.

ценије. Она је за њега била "отровна жена", која говори неистине и клевете. Осим ових епитета, Вотсон је написао за њу да је "агресивна и нетактична особа".² Описивана је и као психички потпуно неуравнотежена. Њена карактеристика у досијеу Форин офиса из 1908. такође није била нимало афирмативна. Оцењена је као личност која се "не препоручује за комуникацију".

Међутим, како је претходних година, Балкан доспео у жижу интересовања, политичке, научне, културне јавности тако је растао интерес и за ову врло контроверзну личност и њене погледе на балканска питања.

Дарамова је била ватрени поборник албанске независности и уједињења територија на којима живе Албанци. Те своје погледе она је износила у монографијама, научним чланцима, јавним наступима и полемикама које је често и врло радо водила. У Великој Британији је била предводник албанске ствари.³ О Србима је имала негативно мишљење. Сем у својој првој књизи, *Кроз српске земље*, у којој се позитивно одредила о српском народу, у свим наредним делима и уопште у својим радовима, Србе је сматрала најодговорнијим за балканске невоље, тешку позицију Албанаца, избијање Првог светског рата. Такву рекли бисмо антисрпску позицију задржала је све до краја живота.

Мери Едит Дарам је рођена 1863. године у Лондону. Дипломирала је антропологију на Бедфорд колеџу, а затим ставила школовање на Краљевској сликарској академији (*Royal Academy of Arts*). Одлично је говорила немачки, француски и италијански језик. Боравећи на Балкану научила је и српски и албански. Због осетљивог здравља и дубоке депресије у коју је често западала, прихватила је савет лекара да сваке године најмање два месеца проведе изван своје земље. Одабрала је Бал-

² G. W. Shanafelt, *An English Lady in High Albania. Edith Durham and the Balkans*, East European Quarterly, XXX, N° 3, September 1996, Colorado 1996, 228.

³ V. Goldsworthy, *Representations of the Balkans in English Literature. Their Romantic Origins and their Development between 1894. and 1965*, 211. (unpublished Ph. D., microfilm-British Library, London)

кан на кога је први пут крочила 1900. За петнаест година колико га је редовно походила обишла је скоро све његове делове. Бирана је за члана Краљевског антрополошког института, а једно време је обављала и дужност његовог потпредседника. После Првог светског рата изабрана је и за члана Краљевског института за међународне односе. Боравак у Албанији у пролеће 1910. године био је пресудан на Дарамову да почне да ствара позитивно мишљење о Албанцима. Следеће године је коначно одлучила да активно помогне њихову борбу на научном, информативном и политичком плану. Истовремено, одржавала је добре односе и са црногорским краљем Николом Петровићем кога је веома често сретала и од кога је 1907. добила орден као знак захвалности за помоћ коју је пружила у организовању учешћа Црне Горе на балканској изложби у Лондону те године. Осим тога бавила се интензивно и хуманитарним радом. Вест о сарајевском атентату затекла ју је у Валони, где се старала о албанским избеглицама. Заједно с њима се веома радовала када је сазнала да је Аустрија објавила рат Србији и била тужна и бесна када је чула да је њена земља ушла у рат против Аустрије и Немачке, а на страни Словена и Срба. Тада је рекла да се гади и да је њу лично срамота што је Енглеска у рату на страни Словена. Одмах по повратку у Лондон вратила је и орден Светог Саве, српском краљу Петру Карађорђевићу.⁴

Током Првог светског рата није јавно наступала и деловала. На тај начин је изражавала својеврсни протест јер се није слагала са званичном политиком британске владе која је у међувремену изменила своју дотадашњу политику према Србима. Њеном заслугом, фебруара 1918. основано је *Албанско-енглеско друштво* у Лондону у циљу прикупљања материјалне и финансије помоћи за Албанију, као и промовисања и пропаганде албанских интереса у Великој Британији. После завршетка Првог светског рата, на Балкану је боравила само још једном када је као гост албанског парламента посетила Тирану 1921. године. Тада је од стране албанског краља Леке Зогуа у знак захвалности за све што чини за албанску ствар примила

⁴ Ibid, 281-283.

Орден Скендербега. Чак јој је предлагано да се трајно насели у Албанији и у ту сврху је изграђена и специјална велелепна вила. У наредним годинама и деценијама посветила се сређивању и публиковању обимне грађе коју је прикупила посећујући Балкан⁵, као и даљој борби за албанску ствар. Доследност у одбрани права Албанаца, показала је и током Другог светског рата. Када је на Велики петак 1939. сазнала да је Мусолини напао Албанију, прошетала је улицама Лондона носећи плакат с поруком "даље руке од Албаније". Приликом напада Италије на Грчку 1940. реаговала је у *Sunday Times*-у, текстом *Албанија*, у рубрици *Писма уреднику*, подсећајући читаоце да је Италија 1939. брутално напала и заузела и Албанију што је довело до страшних патњи њеног становништва. Захтевала је одговорност Италије за злочине које је тамо починила.⁶ Последње године живота живела је сама и готово потпуно заборављена од својих сународника. Једино је одржавала контакте с представницима албанске емиграције који су се и бринули о њој. Умрла је 15. новембра 1944. године.

Као што смо истакли једина књига из богатог опуса Мери Дарам која афирмативно третира Србе је њена прва студија, *Кроз српске земље*, објављена 1904. године. У њој је описала своја трогодишња путовања по Србији, Црној Гори и Старој Србији. Сматра се да је ово дело једна од најцеловитијих сту-

⁵ Објављени радови Мери Дарам: *The Blaze in the Balkans*, *The Monthly Review*, N° 36. XII, 3. September 1903, 54-65; *My Golden Sisters: A Macedonian Picture*, *The Monthly Review*, N° 44, XV, 2. May 1904, 73-81; *The Story of Karageorge*, *The Independent Review*, N° 10, vol. III. October 1904, 58-68; *Through the Lands of the Serb*, Edward Arnold, 1904; *Кроз српске земље*, Београд 1997.²; *The Burden of the Balkans*, Edward Arnold, 1905; *High Albania*, London 1909, Virago Press 1985²; *Some Montenegrin Manners and Customs*, The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 1909. Reprinted from RAI, vol. XXXIX, 1909; *The Struggle for Scutari*, Edward Arnold, 1914; *Twenty Years of Balkan Tangle*, George Allen & Unwin Ltd., 1920; *The Balkans as a Danger Point*, *Journal of the British Institute of International Affairs*, Vol. 3, May 1924, 139-144; *The Serajevo Crime*, George Allen & Unwin 1925; *Some Tribunal Origins*, *Laws and Customs of the Balkans*, George Allen & Unwin Ltd., 1928.

⁶ M. Durham, *Albania*, *The Sunday Times*, November, 17. 1940.

дија које су у Великој Британији објављене о Србији до Првог светског рата, а можда и најбоља инострана књига о Србима у том периоду.⁷ Ова студија изузетно верно приказује историјске, политичке, антрополошке чињенице о Србима, али и предвиђа њихову неизвесну будућност. Осуђујући окрутне турске поступке према Србима, zaloжила се за њихов одлазак са Балкана и из Европе и коначно ослобођење балканских народа од турског ропства.

Централни део књиге је посвећен Србији коју је Едит Дарам посетила 1902. године. На самом почетку је признала да је Србија за Енглеску "скоро непозната земља"⁸, док је у *Балканском бремену*, на једном месту рекла да у "Енглеској народ верује да је Србија дивља и опасна област".⁹ Посебно је детаљно приказала Београд за кога је написала да има најлепши положај и необичну спољашњу лепоту и да у њему живи шестдесет хиљада становника, већином православних Срба. Изненађена његовом спољашњошћу записала је да "Београд изгледа тако напредан, а његови становници веома модерни, војници уредни, чиновници отмени, а нови владини уреди тако задивљујући да се човек изненади када сазна да је земља због лоше управе финансијски скоро у очајном стању".¹⁰

Од свих српских градова најлепши утисак је на њу оставило Ужице. "То је најлепши мали град у Србији, гостољубиво и весело место које не би требало да заобиђе ниједан путник који дође на њену територију. Његови становници су благословено добри људи, а уз то и одважни и предузимљиви. Град има добру школу опремљену савременим училима, електрично осветљење, памучну и текстилну фабрику на електрични погон што представља понос места." Посетила је и Крушевац, Ниш, Ваљево, Крагујевац, Пирот, градове источне Србије, којима није била одушевљена. Такође је лош утисак стекла и о Смедереву, Обреновцу, Убу, док је за Чачак написала да је град који одише изразитим духом пословности.

⁷ М. Дарам, *Кроз српске земље*, Београд 1997², 282.

⁸ *Ibidem*, 111.

⁹ *Eadem*, *The Burden of the Balkans*, London 1905, 66.

¹⁰ *Eadem*, *Кроз српске земље*, 113.

Шумадији, коју је назвала срцем Србије и центром одакле је отпочела борба за стицање српске независности, посветила је у књизи читаво поглавље. Сматрала је да изворни, тип Србијанца потиче из Шумадије. "Ако је истина да је све што је највише србијанско у Шумадији, онда овде треба тражити изворни тип овог човека."¹¹ То је и најплоднији део Србије који се боље и ефикасније обрађује од других предела. Шумадијског сељака је осликала као "високог, плавог човека снажне грађе и вреднијег од своје браће из других крајева земље".

Врло детаљно је описала етничке одлике Срба, подвлачећи да је то лежеран и према странцима врло љубазан народ. Учила је да Срби не воле да раде, а ова карактеристика је посебно својствена мушкарцима који су сматрали да је на пример од рада на њиви много боље бити пандур, посебно у великом граду, јер се ништа не ради а плата је добра. Ипак, сматрала је да Срби највише воле да буду газде. Она под појмом газда подразумева главу великог домаћинства или породичне задруге. Газде свима наређују, а сами не раде већ само уживају по кафанама.

Посебну пажњу у овој студији је посветила унутрашње-политичким приликама у Србији. На више места је упозоравала на њен нестабилан положај јер је политичка ситуација у земљи опасна због непрестаних партијских борби. Мислила је да Србија као мала држава тешко може да опстане као самостална и независна јер је у окружењу непријатељских земаља које имају велике територијалне аспирације као што су Аустрија, Турска и Бугарска. Политичку ситуацију су отежавали и стални унутрашњи сукоби око тога којој се странијој сили треба приклонити.¹² Тешку ситуацију у Србији је објашњавала и лошом владавином краља Александра Обреновића, о коме приликом обиласка Србије није чула ниједну добру реч. Најчешће је наилазила на коментаре да је српски краљ више луд него покварен, при чему је према њему исказиван општи презир. Мишљење огорченог народа о краљици Драги је било још горе и она није желела да га изнесе у књизи. Једино је констатовала

¹¹ Ibidem, 161.

¹² Ibidem, 115.

да је мржња Срба према Драги била дубока и горка.¹³ Судбину последњег Обреновића оценила је као резултат његове "јогунасте тврдоглавости", односно сплетом безнадежних грешака: државни удари, честе промене влада и венчање Драгом Машин.¹⁴ Већина Срба је желела смрт краља и краљице, мислећи да су се они огрешили о божје и човечанске законе и да су зато праведно погубљени. Анализу те крваве епизоде у новијој српској историји завршила је закључком да се злочин крвопролића мора искупити, а да Срби морају да зараде своје спасење. Међутим, кривицу за убиство Александра и Драге није налазила само међу Србима. Сматрала је да део одговорности сноси и Европа.¹⁵ У овом делу оштро је осудила и европску равнодушност према Србима и њиховим патњама. Насупрот увреженој слици у британској јавности, она је Турску представила као оличење зла, насиља, а Србе као њене жртве. Био је то пионирски и смео потез јер је у потпуности одударао од званичне политике Лондона која је до тада била изразито туркофилске оријентације.

Српски представник у Лондону, Александар Јовичић је веома детаљно известио своју владу о овој студији Мери Дарам. Он је такође редовно обавештавао министарство иностраних дела о њеним честим посетама посланству, разговорима које је водио с њом, њеним путовањима по Балкану и искреним осећањима наклоности које је тада испољавала према Србима и Србији. На основу тих разговора, Јовичић је Дарамову представио као "врло скромну али веома интелигентну уседелицу којој може бити највише четрдесет година али због ошишане косе изгледа да јој нема ни двадесет пет. Хвали се да ужива велико благоволење кнеза Николе и да има његова писма и слику коју јој је сам кнез дао са својим потписом. Ван сваког је спора да су у мис Дарам, Срби стекли искреног и важног пријатеља који ће своје перо и богато искуство употребити за њихово добро и корист."¹⁶

¹³ Ibidem, 201.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, 203.

¹⁶ АС, МИДС, 1904, I/9, Пов. бр. 1837, А. Јовичић-Н. Пашићу, 17/30. X. 1904.

Њена друга књига, *Балканско време*, објављена 1905. настала је као резултат боравка у Македонији и Албанији, после гушења Илинденског устанка. Тада у ту нову посету балканским земљама није отишла по својој жељи већ у служби Форин офиса, да би извршила расподелу хуманитарне помоћи становништву које је настрадало током и после македонског устанка. У овој књизи подржала је албанске територијалне претензије и подстрекивала њихову мржњу и обрачун са Србима.¹⁷ На страницама ове књиге налазимо жестоке оптужбе које је изрекла и на рачун великих сила које су на Берлинском конгресу дозволиле да се Србија и Црна Гора прошире на територије које припадају Албанцима, док су њихову територију на југу доделили Грчкој. Ипак, још увек објективна у представљању тмурне балканске стварности, није могла да прећути неке негативне особине својих будућих фаворита. Била је зачуђена мржњом коју Албанци испољавају према Словенима, а посебно према Србима. То је показала на примеру разговора који је имала с једним Албанцем који је приликом помињања српског имена рекао да зна за постојање Срба али да неће да изговори ту реч јер не жели да њоме прља своја уста. На питање зашто Албанци мрзе Србе, одговорио је: "Ми смо такви рођени. То нам је у крви. Када Албанци опљачкају или спале словенско село то је за Европу зверство, али за Албанце то није злочин. Ми се боримо за своју земљу."¹⁸

Књига, *Планинска Албанија*, издата 1909. године садржи опис њених осмомесечних путовања по Албанији и Старој Србији односно Косовском вилајету током 1908. године. Дело је својеврсни споменик који је аутор посветио Албанцима и из-

¹⁷ В. Стојанчевић, *Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године*, Историјски часопис XII-XIII (1961-1962) 1963, 289; *Idem*, *Аустроугарско-српски сукоб у Косовском вилајету на почетку XX века, Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994, 245-272.; *Idem*, *Сукоб Аустро-Угарске и Србије у Косовском вилајету 1900-1914*, Срби и Арбанаси 1804-1912, Нови Сад 1994, 283-294.; Д. Батаковић, *Погибија руског конзула*, 319; *Idem*, *Дечанско питање 1989*, 36-42; *Idem*, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина 1991, 92-97.

¹⁸ M. Durham, *The Burden of the Balkans*, London 1905, 9.

ражава посебну захвалност према њима јер је боравећи и проучавајући навике многобројних албанских племена стекла њихово поверење и наклоност. Од припадника племена Мирдита, чак је проглашена "краљицом горштака". У књизи су представљени циљеви, аспирације, обичаји и закони Албанаца, али и Срба на простору Старе Србије, односно тадашњег Косовског вилајета. За разлику од дела, *Кроз српске земље*, овде је дата знатно блажа слика о страдању Срба и њиховој беди. За злочине Албанаца према Србима, њихову окрутност и безвлашће оптуживала је Турке који су их подстицали на зло и били им лажни пријатељи. Ипак, није могла да сакрије чињеницу да албански злочини над Србима нису прошлост, јер они и даље насилно упадају у српска села избацују њихове становнике и усељавају се у њихове куће. У прилог томе навела је пример села Грачанице.¹⁹ Тврдила је и да Албанци неупоредиво више мрзе Србе него Турке. Све у свему ова књига је одисала великом некритичношћу и субјективношћу аутора.

Дело, *Битка за Скадар*, које је означило њен потпуни заокрет ка Албанцима и дефинитивни раскид са Србима објавила је маја 1914. На страницама ове књиге је показала сву своју пристрасност и једностраност, с обзиром на то да је писала из албанског угла гледања на догађаје у балканским ратовима. Србе је оптуживала да чине ужасне злочине над Албанцима, немилосрдно поступају према непријатељским заробљеницима, одсецају носеве, силују, пљачкају, пале села и протерују становништво, врше насилно покрштавање. Чак је тврдила да никада није ни чула нити видела да такве ствари чине Албанци и Турци. Све те оцене је поткрепљивала многобројним исповестима Албанаца и муслимана који су избегли смрт, као и изјавама појединих српских и црногорских војника који су наводно учествовали у злоделима. У истој књизи, признала је да није могла да верује да су Срби успели да изађу на Јадранско море и када је то чула била је жалосна. Српски захтев за добијање луке Драч оцењивала је као сраман. Тамо уопште није било

¹⁹Eadem, *High Albania*, London 1909, 283-285.

Срба које је требало ослободити, цинично је прокоментарисала српске аспирације ка тој луци.²⁰

У британској библиотеци, у одељењу рукописа међу папирима Џо Бернард Шоа²¹ налази се занимљива кореспонденција коју је децембра 1914. године водио са Мери Дарам. Ради се о опширном писму (осам куцаних страна писањом машинном) које је 13. децембра 1914. године, Дарамова упутила чувеном драматургу, реагујући на серију његових текстова, *Здрав разум о рату (Common Sense about the War)*, у којима је

²⁰ Eadem, *The Struggle for Scutari*, London 1914, 232.

²¹ **Џо Бернард Шо (George Bernard Shaw)** ирски драматург, критичар, рођен је у Даблину 26. јула 1856. године. Због слабог материјалног стања није никада завршио факултет, и углавном се самостално образовао. Марта 1876. преселио се у Лондон, са жељом да постане писац. У наредних седам година написао је пет неуспешних новела. Много више успеха имао је као новинар листа *Pall Mall Gazette*. Тих година је прихватио идеју социјализма коју је ватрено ширио. Постао је и активни члан социјалдемократске федерације и фабијанског друштва. Сматрао је да је капитализам неефикасно и неправедно друштво, као и да друштвени систем треба да се обнови на високо моралним принципима. Као члан фабијанског друштва написао је серију памфлета: *The Fabian Manifesto* (1884), *The True Radical Programme* (1887), *Fabian Election Manifesto* (1892), *The Impossibilities of Anarchism* (1893), *Fabianism and the Empire* (1900), *Socialism for Millionaries* (1901). У тим текстовима заложии се за једнакост у расподели земље и капитала. Заједно са Сидни Вебом активно је радио на формирању нове политичке партије која би се борила за идеје социјализма кроз парламентарне изборе. Као делегат друштва фабијанаца учествовао је 1893. године на конференцији у Брадфорду када је формирана независна лабуристичка партија. Током 1891. објавио је дело, *Widowers Houses*. У наредном периоду објавио је неколико дела с политичком садржином: *Man and Superman* (1902), *John Bull's Other Island* (1904), *Major Barbara* (1905). У њима се осврнуо на проблеме сиромаштва и права жена. Своје најпопуларније дело, *Pygmalion* објавио је 1913. године. Праву буру негодовања у својој земљи изазвао је 1914. године, штампањем серије текстова, *Common Sense about the War* у којима је изнео своје антиратне погледе. После завршетка рата наставља плодну списатељску делатност. Објавио је велики број књига: *Heartbreak House* (1919), *Back to Methusalem* (1921), *Saint Joan* (1923), *The Apple Cart* (1929), *Too True to be Good* (1932). Сва ова дела су наишла на добар пријем критике. Шо је 1925. године добио Нобелову награду за књижевност. Наставио је да пише књиге и памфлете са политичком и социјалном тематиком: *The Crime of Imprisonment* (1922), *Intelligent Woman's Guide to Socialism* (1928), *Everybody's Political What's What* (1944). Умро је 2. новембра 1950.

изнео своје антиратне ставове, то јест снажно се противио учењу своје земље у Првом светском рату. Сматрао је да омладина не треба да иде у рат и узалуд гине под паролом лажног патриотизма.²² Слажући се генерално са његовим погледима, она је по ко зна који пут изнела своје познате ставове о главној кривици Срба за избијање Првог светског рата, али је одбацила оптужбе да је аустрофил. Шо је одговорио на ово писмо 17. децембра исте године, али у облику стенографског ребуса што је било својствено његовој немирној и специфичној природи.

У својој петој књизи о Балкану коју је назвала, *Двадесет година Балканског заплета*, изнела је ретроспективу својих погледа на балканска догађања током претходних двадесет година чији је била непосредни сведок, а често и активни учесник и креатор. Дело представља пропаганду албанских националних и државних интереса које је безрезервно истицала. Ту је поново подржала и даље разрадила идеју о стварању Велике Албаније, тумачећи ту аспирацију историјским правом Албанаца на те територије где су живели још у предримско доба као и етничким правом, с обзиром на то да су они на основу демографске слике тог простора пред Први светски рат чинили убедљиву већину становништва. Историју балканских народа је приказала као резултат непрестаних међусобних сукоба, ривалитета и мржње услед расних, а не верских разлика, а за историју српског народа је написала да је препуна сукоба две водеће и супростављене династије Обреновића и Карађорђевића.²³

Владавину краља Петра Карађорђевића је представила у негативном смислу. Писала је да је српски краљ био потпуно у рукама преторијанске гарде која га је и довела на престо и ја-

²²<http://www.english.upenn.edu/~cmazer/mis1.html>; http://www.brown.edu/Facilities/University_Library/exhibits/shaw/politics.html; <http://www.kirjasto.sci.fi/gbshaw.htm>

²³ И у овом делу је признала да је до доласка у Србију имала информације о великој непопуларности Александра Обреновића због његовог брака са Драгом Машин али да је тек обиласком земље видела колико је омрзнут међу народом. На једном месту у књизи Александра Обреновића је чак назвала дегенериком, а стање у земљи током његове владавине оценила ужасном. Eadem, *Twenty Years of Balkan Tangle*, George Allen & Unwin Ltd., 1920, 51.

сно му ставила до знања да ће бити уклоњен ако им се не буде свиђало како влада. Завереници су заузимали највише положаје у земљи и њихов је циљ био стварање Велике Србије.²⁴ Ова оцена о намерама завереника коси се са оценом коју је такође изнела у овој књизи да је црногорска династија Петровића, а посебно краљ Никола био опседнут намером да реализује остварење те идеје при чему би његова династија била на челу тог обновљеног великог српског царства са границама из доба владавине цара Душана. Због те борбе за супремацију у остваривању српске националне идеје је по њеном суду и дошло до ривалитета између таста и зета, Николе Петровића и Петра Карађорђевића.²⁵

У овом делу се осврнула и на идеју о Великој Србији која се према њеном мишљењу први пут јавила у Црној Гори још 1773. У прилог томе је цитирала извештај једног аустријског дипломате из тог времена који је сазнао да црногорска владајућа породица Петровић намерава да обнови старо Душаново царство у границама када је досезало свој врхунац и највећу славу. На основу тога је извела закључак да се "амбиција Петровића о настанку великог српског царства јавила много пре него што је Србија стекла независност и пре него што су Карађорђевићи и чули за њу".²⁶ То је поткрепила утисцима са својих путовања по Србији и Црној Гори према којима идеја о Великој Србији није популарна у Србији. Изузетак су области Ивањица и Студеница. За разлику од Србије ова идеја је скоро једнодушно подржана у Црној Гори, што је њу веома изненадило.²⁷

Свој негативан став према Србима изразила је и односом према балканским ратовима. Те ратове је негативно оцењивала сматрајући да су велике силе омогућиле остваривање српских претензија према Косовском вилајету, истовремено одузимајући Албанцима њихове вековне територије, као и да

²⁴ Ibidem, 113.

²⁵ Ibidem, 132.

²⁶ Ibidem, 22.

²⁷ Ibidem, 49.

су толерисали злочине које су вршили над Албанцима и муслиманима током ратних операција и приликом спровођења власти на окупираним територијама. С обзиром на то да је почетак Првог балканског рата дочекала у Црној Гори уочила је велику суревњивост између Срба и Црногораца, што је истицала с посебним задовољством. На постављено питање црногорским војницима у чему је по њиховом мишљењу вредност српске војске, добила је одговор да су они "велике свиње".²⁸ Ту фразу је касније често помињала у својим књигама.

Велики део простора у својим студијама и јавним наступима посветила је и вестима о покољу албанског становништва у новоослобођеним крајевима које су наводно починили српски и црногорски војници, вешто искористивши те информације и дезинформације да организује агресивну кампању о тзв. масовним злочинима Срба према Албанцима и муслиманима. О томе је детаљно писала и у књигама, *Борба за Скадар* и *Двадесет година балканског заплета*. Констатујући да је првобитно веровала да је српска војска цивилизована, на основу изјаве једног Албанца кога је срела у Подгорици да је у Косовском вилајету земља на многим местима преплављена телима жена и деце, променила је то своје уверење. Врло радо и често је цитирала сведочења очевидаца и преживелих, али и признања српских војника о масакрима над Албанцима. Наводно је од једног пијаног српског официра сазнала да су његови војници бајонетима убијали жене и децу из албанског племена Љума. До детаља је пренела његово причање о клању тамошњег становништва. По признању тог српског официра, кога је имала прилику да упозна на једној вечери, Албанци из племена Љума су убили једног српског телеграфисту, а Срби су у знак одмазде тамо послали довољно батаљона да их казне и униште. Тај српски официр чије име не наводи је још рекао и да је "муслимански проблем требало упростити. Када је земља једном наша, тада неће бити муслиманског проблема".²⁹ У вези са злочинима над племеном Љума, пренела је и сведочење једног

²⁸ Ibidem, 182-183.

²⁹ Ibidem, 239.

српског војника које је објављено у листу *Радничке новине*, где је он изјавио следеће: "Морам рећи да Љуме више не постоје. На све стране леже само мртви и њихови лешеви. Из села са сто, стопедесет, двесто кућа смо их сакупљали у гомиле од по четрдесет до педесет људи и затим убијали бајонетима".³⁰ На основу свега изнетог закључила је да је "уништење албанске популације био циљ и намера и Срба и Црногораца".³¹

Српску војску је оптуживала и за ужасе које су починила над становништвом преко реке Дрим. Заједно са представницима локалних власти обилазила је опустошена подручја, пребацујући одговорност за жалосно стање које је тамо затицала на српску војску. Ужасавала се (према сопственом признању) размерама разарања. Била је запрепашћена чињеницом да је најлепше и најбогатије село у близини Скадра, Дрити било потпуно опустошено. Детаљно је описала злочине које су српске јединице починиле приликом евакуације из области Скадра, када су вршили окрутну освету над тамошњим становништвом. Навела је примере два велика села. Посебно велика разарања претрпела је област Пука. Када су Срби стигли у Флет-Пуку новембра 1912. године становништво тог подручја је пружило отпор и изгубило девет људи. Срби су спалили двадесет кућа али нису начинили другу штету. Али априла 1913. повлачећи се кроз ту област, окомили су се на беспомоћно становништво убивши педесет две особе, већином жене и децу и пљачкајући и спаљујући преостале куће.³² Тврдила је да је становништво подручја Арза прошло још горе. У новембру 1912. Срби су по њеном писању разоружали локално становништво које није пружало отпор. Међутим, априла 1913. српске јединице су у селу направиле оргије тако што су клали беспомоћне жртве. Детаљно је описала начин мучења. Жртви би направили посекоштине на зглобовима руку, коленима, лактовима и вратовима, што је значило споро умирање у највећим мукама. За то време према сведочењима преживелих албанских жена, Срби

³⁰ Eadem, *Twenty Years*, 251.

³¹ Eadem, *The Struggle for Scutari*, 239.

³² Ibidem, 298.

су играли око жртава које су умирале имитирајући њихове болне крикове које су испуштали.³³

Страшне злочине истиче енглеска научница Срби су чинили и у Пећи где је по сведочењу једног како га назива образованог Пећанца убијено десет или више телала од стране представника нове власти, али и у Скадру, Дебру, Призрену, Ђаковици.³⁴ У извештају који је 26. маја 1913. послала из Скадра дипломати Тирелију, указала је на злочине у селу Бушити крај Скадра, које су српски војници спалили скоро до темеља осим неколико католичких кућа које нису изгореле.³⁵ Из Драча је 20. јуна, послала опширан извештај британском посланику на Цетињу Салису³⁶ о српским злочинима у граду Корчи и његовој околини. Навела је податак да је новембра 1912. приликом проласка шеснаест хиљада српских војника кроз ту област, албанско становништво прогласило неутралност као и да је хранило српске трупе, али да су им они захвалили тако што су обесили педесет житеља и четири жене и пљачкали и спалили суседна села.³⁷ Посланику Салису, Мери Дарам је из Скадра писала и 14. јула исте године упознајући га с размерама српских злочина које је лично видела приликом обиласка подручја између Елбасана и Охрида. Уочила је велике промене на том простору у односу на стање које је тамо затекла када је боравила 1903. године. Истакла је да су свуда присутни знаци српске окупације и да процес србизације простора и становништва увелико тече. На улицама тих градова није видела муслимане и Албанце већ само српске официре, војнике и свештенике. Називи улица су измењени и доминирају имена као што су улица Краља Петра или принца престолонаследника Александра. У Битољу је приметила српску тиранију на сваком кораку, као и да су све тамошње бугарске школе затворене.³⁸ Опширни

³³ Ibidem, 299.

³⁴ Eadem, *Twenty Years*, 238.

³⁵ F. O. 800/76, M. E. Durham to G. Tyrelly, Private, May 26, 1913.

³⁶ Салис Ј. Ф. Ц. (Salis J. F. C.) британски дипломата. Од 1906. до 1911. године је био саветник британске амбасаде у Берлину. Посланик Велике Британије на Цетињу је био између 1911. и 1916. године.

³⁷ F. O. 800/76, M. E. Durham to Count de Salis, Private, June, 20, 1913.

³⁸ F. O. 800/76, M. E. Durham to Count de Salis, Private, July 14, 1913.

приказ српских злочина у Гостивару је темељила на сведочењу једне Албанке која је успела да преживи. Од ње је сазнала да су Срби у околини Гостивара заузели сва села и спалили их и то приликом покрета својих трупа ка Дебру. Тада је запаљено двадесет седам села, а сво становништво које није успело на време да побегне српски војници су убијали бајонетима. Срби су прешавши албанску границу потпуно спалили и све куће племена Гаши и Краснићи.³⁹

Вести да српске власти поступају окрутно са муслиманским и католичким Албанцима у крајевима у које је ушла њихова војска делимично су потврђивали и британски конзуларни извештаји који су слати из тих подручја.⁴⁰ О томе да неки енглески конзули јављају о злочинима српске војске на простору Косовског вилајета, северне Албаније и приморја, српску владу је известио и Димитрије Поповић,⁴¹ њен дипломатски представник у Петровграду.⁴² Иначе, на предлог Греја, после пристиглих вести о злочинима српских власти и војске над Албанцима, међународна комисија, која је формирана за утврђивање статуса Ђаковице, проширила је своју делатност и на обезбеђивање гаранција Албанцима да ће уживати сва грађанска права и да више неће бити протеривани и малтретирани.⁴³ Овде је Мери Дарам изнела још један став који је био потпуно супротан ранијем гледању, а односио се на њено залагање да се Турска повуче из Европе. Она резигнирано каже да "жали што се залагала за повлачење Турака из Европе, јер су ови хришћански освајачи хиљаду пута гори".⁴⁴ Поред убијања, она пи-

³⁹ М. Durham, *The Struggle for Scutari*, 313-314.

⁴⁰ Б. Храбак, *Британска дипломатија о разграничењу Северне Албаније*, 49-50.

⁴¹ **Поповић Димитрије** дипломата. Рођен је 21. јануара 1866. у Београду. Завршио је историју на београдској Великој школи. У дипломатску службу је ступио 1889. Био је секретар посланства у Паризу, Бечу, Петрограду, Софији, Цариграду и у конзулатима у Пешту и Трсту. Обављао је дужност начелник МИД-а од 1904. до 1907. Био је посланик у Петрограду од 1907. до 1914.

⁴² АС, МИДС, ПО, 1913, Ф-ХВ, Д-II, Р-6 / VII, Пов. бр. 1025, Д. Поповић-Н. Пашићу, 2 / 15. III 1913.

⁴³ В. D., vol. IX, 2, 573, N° 701, E. Grey to G. Buchanan, March 11, 1913.; В. Храбак, *op. cit.*, 50.

⁴⁴ М. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, 244-245.

ше да су Срби вршили и велика прекрштавања муслимана који су морали да приме нову веру јер им је пређено стрељањем. Жене су скидале зарове и заједно са децом одвођене у цркве на покрштавање. Закључак који је извела је гласио да Турци нису поступали тако лоше са Јерменима као што су то чинили Срби и Црногорци према Албанцима и муслиманима у име свете православне цркве.⁴⁵

Најтеже оптужбе о наводним српским злочинима према Албанцима у Косовском и Скадарском вилајету изнели су представници Карнигијеве комисије у специјалном извештају који је Мери Дарам врло често и радо цитирала, а што је учинила и у овој студији. Према њиховим извештајима читаву операцију је планирала и извршила организација "Црна Рука", при чему је масакре на Косову предводио Дамјан Поповић за кога је, у посебном делу књиге који је посветила овом удружењу, рекла да је имао најважнију улогу у тој организацији. Све је то био део плана о стварању Велике Србије. Организација је имала потпуно одрешене руке и њени припадници су починили најгоре злочине за које свет зна. У извештају се оптуживала и српска влада јер је све рађено под њеним тајним покровитељством.⁴⁶ У другом делу Карнигијевог извештаја, који је такође цитирала, истицало се да је тешко наћи земљу на свету где је војска имала толику моћ и концентрацију власти у својим рукама. "Краљ и цивилна власт слушају жеље официра. Свуда влада корупција која је основа српске власти."⁴⁷ Мери Дарам се у потпуности слагала са овим оценама око улоге војске и организације Црна Рука о којој је изнела најгоре оцене у овој студији. "То је банда коју чине педесет убица, официра и цивила који су постали "влада у влади" и никоме не одговарају. Многи министри су њени чланови иако влада пориче њихово постојање. Користе се свим најгорим и злочиначким методама борбе. Краљ Петар је дошао на власт захваљујући том удружењу и нема никакву контролу над њима. Прикључио им се и принц Александар. Штампалу лист под именом *Пијемонт*

⁴⁵ Ibidem, 235.

⁴⁶ Ibidem, 255.

⁴⁷ Ibidem, 256-257.

који шири агресивни шовинизам и заступа дивље методе борбе."⁴⁸ Иначе, изнела је и мишљење да је обнављање односа њене земље са Србијом запечатило судбину Европе.⁴⁹ Њене оцене о балканским ратовима представљају пример необјективности и тенденциозног искривљавања стварности. Међутим, оне нису могле да помуте нови и умногоне уравнотеженији приступ према Србији који је тих година почео све више да се пробија у британској јавности. Ипак једна њена оцена је потпуно тачна и непрекидно је актуелна. Стоји њен закључак да је "Балкан пун изненађења и да до сада за њега није пронађено ниједно трајно решење".⁵⁰ И после завршетка Првог светског рата, а током одржавања Мировне конференције у Паризу, Мери Дарам као секретар британско-албанског друштва поново лансира вести о окрутном понашању Срба према Албанцима на окупираним албанским територијама. Све се то дешавало у време када се водила снажна битка око територијалног разграничења међу балканским државама.⁵¹

⁴⁸ Ibidem, 207-208.

⁴⁹ Ibidem, 132-133.

⁵⁰ Eadem, *The Struggle for Scutari*, 315.

⁵¹ Тако на пример, у писму које је упутила 3. августа 1919. године, Л. С. Америју, посланику у Доњем дому британског парламента, оптужила је Србију да наставља окупацију Северне Албаније и да њена војска врши страшне злочине над Албанцима. Она таксативно наводи све примере злодела које су починиле српске трупе. Према њеним информацијама, Срби су починили масакре у Гусињу и Плаву где су порушили и опљачкали сва тамошња села, а велики број људи чак и живе спалили. У Пећи су Срби опљачкали кућу Назиф-бега, а трговца Јакуб-агу убили. Српска полиција је убила браћу Хамида и Ахмеда Мудахира, а њихове куће опљачкала. Мало село Радишица у близини Митровице је комплетно опљачкано и спаљено. Тридесет села у Дреничком крају је такође уништено, а у селу Иштик, српски војници су у једном дану заклали сто шездесет људи, а њихове лешеве оставили да труле. У Јабланици су убили сеоског имама Мула-Халила и двоје старих људи. Село Злекука које су насељавали Албанци-католици, као и тридесетак суседних села су опљачкали, а велики број људи побили, док су децу бацали у ватру. На крају писма је упозорила посланика Америја да су "Срби спремни да искорене целокупно албанско становништво било да се ради о католицима или муслиманима, ако им се и даље буде дозвољавало да држе под окупацијом њихове територије". Истовремено је затражила од британских посланика да у име правде и права народа затраже по-

Њена србофобија посебно ће доћи до изражаја у студији, *Сарајевски атентат*, која је објављено 1925. године. У уводу ове студије устврдила је да је до 1914. године, Србија била практично непозната држава коју су иначе кроз историју потресала политичка убиства. Од тренутка стицања независности скоро сви српски владари су или убијени или присиљени да абдицирају.⁵² Сликвито је писала да "никако не може да разуме да у земљи (Србији-напомена аутора), која је пуна ухода, где се у предатним данима пасош тражио скоро у сваком селу, када вас полиција испитује за сваки цртеж пекаре који направите или за фотографију неке старе жене коју сликате, како је онда могуће да тако подозрива и свеприсутна полиција није у стању да расветли сарајевски злочин и ухвати његовог кривца, ако се зна да су убице дошле из Београда".⁵³

Отворена нетрпељивост према Србији доћи ће до изражаја и у њеном ставу који је заузела према анексији Босне и Херцеговине. Оправдавала је одлуку Аустрије да изврши анектирање тих области, напомињући да грешка Аустрије није у томе што је извршила тај чин већ што га је сувише дуго одуговлачила. У анексији Босне и Херцеговине видела је велике благодети које су се огледале у томе што је та некадашња "расклиматана" турска провинција преобраћена у напредну државу са одличним школама, предузећима, извршеним иригационим радовима, утемељењем непристрасних закона и правдом за муслимане, католике и ортодоксе, чиме је ублажена њихова вековна мржња.⁵⁴

Коначно, истражујући умешаност српске владе у сарајевски злочин, истакла је да је постојала потпуна веза између убица и српске владе и то преко њених службеника, Милана Цигановића и Воје Танкосића, као и Драгутина Димитријевића

кретање истраге и да изразе протест против настављања окупације албанске земље од стране Србије. Коначно све је ово било усмерено на компромитовање Србије и отежавање њеног територијалног разграничења на југу односно у правцу Албаније.

⁵² Eadem, *The Sarajevo Crime*, London 1925, 9-10.

⁵³ Ibidem, 11-12.

⁵⁴ Ibidem, 40.

Аписа, шефа обавештајне службе генералштаба српске војске који је дао подстицај за извршење тога чина.⁵⁵ Зато је оправдала ултиматум аустријске владе упућен Србији, чак и његову најспорнију одредбу о учешћу аустријских официра у истрази убиства на њеној територији. "За нас који смо навикли на српске методе и интриге овај захтев изгледа као један од најпотребнијих ставова у ноти и он је у свакој тачки оправдан датим околностима."⁵⁶ На крају књиге извела је неколико закључака у којима су се у потпуности подржавале оцене Аустрије у вези са одговорношћу Србије за подстицање и организовање сарајевског атентата. Тако на пример, сматрала је да је Аустрија у праву када оптужује Димитријевића, Танкосића и Милана Цигановића за учешће у атентату, као и српску владу јер прву двојицу није открила и ухапсила, а трећем је дозволила да као њен државни службеник побегне и тако се спаси казне за злочин. Тврдила је и да су тачна истраживања професора Станоја Станојевића и Хермана Вендела да су о завери знали чланови централне управе Црне руке и то десет дана пре него што је злочин извршен.⁵⁷ Према њој су Срби били једини кривци и за избијање Првог светског рата. "Они су и у ранијим ратовима били само оружје у рукама Русије и Француске, које су због својих интереса рушиле Аустрију и Турску и на тај начин снажиле сопствени положај у односу на Велику Британију и Немачку."

Њене оптужбе о умешаности и одговорности српске владе за организовање сарајевског атентата изговорене на скупу у Краљевском институту за међународне односе у Лондону најоштрије је одбацио Сетон Вотсон.⁵⁸ Иначе, полемику са Вотсоном, Мери Дарам је започела марта 1920. године у ревији, *The New Europe*,⁵⁹ (чији је оснивач био професор Вотсон),

⁵⁵ Ibidem, 94-96.

⁵⁶ Ibidem, 12-13.

⁵⁷ Ibidem, 200-201.

⁵⁸ Seton Watson to Milan Ćurčin, February 28, 1925, R. W. Seton Watson and the Yugoslavs, Correspondence 1906-1941, London-Zagreb, 1976, II, 129-130.

⁵⁹ Ревију *The New Europe*, основао је током Првог светског рата Сетон Вотсон у циљу промовисања ослободилачких тежњи европских нација, а наро-

када је објавила текст у коме се жалила на просрпску оријентацију тог часописа и занемаривање Албанаца из Црне Горе и с Косова, чија села, по њеним речима, спаљују и пљачкају Срби. Истовремено је оптуживала уредништво ревије да негира оптужбе о прогону Албанаца, а њу као извор таквих информација проглашава лажовом. Као заступник албанске ствари није могла да се помири с чињеницом да су територије које су насељавали Албанци (Косово и Метохија, делови Црне Горе) припали новоформираној Краљевини СХС за коју је рекла да представља маску за стварање Велике Србије чији је реализатор био Никола Пашић. Међутим, у једном тренутку водећи преписку са Ситоном Вотсоном и сама је признала да је неколико година "мање или више подржавала идеју велике српске државе". Али, то је трајало све до тренутка док није проучила Србе "изнутра" и док није видела колико идеја "Велике Србије" може генерално да има ретроградних последица по Европу. Тада је одустала од давања подршке тој замисли и почела је да јој се супроставља свим средствима. Југославија је према њој "настала на злочинима и лажима и резултат је повезаности са српском прошлошћу која је представљала дуги низ убистава, при чему су Срби доказали да нису способни да формирају стабилну власт" и то је по њој била необорива чињеница. Представнике великих западних сила који су омогућили стварање југословенске државе је оптужила за ароганцију, као и да су делећи албанске земље између независне Албаније и краљевине СХС створили услове за настанак "друге Јерменије". Жалила је што су Албанци без "артиљерије и авиона" остављени на милост српској војсци, а кривицу за то је приписивала мировној конференцији. Коначно, Ситона Вотсона је оптужила да не познаје у довољној мери Србе и да није схватио опасност од њихове нарастајуће моћи и дивљаштва које поседују.

чито словенских народа у Хабсбуршкој монархији. Концепција часописа се заснивала на "интегралној победи", што је подразумевало признавање националних права и обезбеђивање сталног мира на европском континенту. Сарадници часописа су између осталог били и Томаш Масарик и чувени румунски историчар, академик Никола Јорга.

Временом се предмет њихове полемике премештао са поља науке и политике на оптужбе које су задирале у сферу приватности. Дарамова је оптужила Вотсона и редакцију *Нове Европе* да примају од југословенских власти огромну количину новца да би заступали њихове интересе. Писала је да Вотсон и *Нова Европа* "неуморно одржавају невиност српске владе по питању умешаности у сарајевски злочин. Због тога је на хиљаде људи наговорено да дају велике суме новца као помоћ за невину Србију."⁶⁰ Алузија са подмићивањем Вотсона је овде сасвим јасна. С обзиром на то да се њихово непријатељство све више продубљивало, чак се и чувени Арнолд Тојнби⁶¹ понудио да посредује. Предложио им је сарадњу у прикупљању југословенских докумената о убиству Франца Фердинанда у Сарајеву, које би публикувао Краљевски институт за међународне односе. Међутим, Вотсон је одговорио Тојнбију да није спреман да призна да Мери Дарам озбиљно познаје историју и да његово мишљење деле и сви остали стручњаци за европска питања. Такође, ју је оптужио за безобзирност, нечасне и нетачне оптужбе које користи против свих, за контроверзне ме-

⁶⁰ М. Durham, *The Serajevo Crime*, 147.

⁶¹ Арнолд Тојнби (*Arnold Toynbee*) један од најпознатијих британских историчара рођен је у Лондону 1889. године. Био је професор опште историје на Универзитету у Лондону. Поставио је научне основе историја светских цивилизација и по мишљењу Сер Карла Попера проширио теорију еволуције историје. Његово животно дело је десетогодишња студија *Проучавање историје (Study of History)*, коју је штампала *Oxford University Press* у периоду од 1945. до 1961. године. У њој се бавио проучавањима рађања, раста, слома и распада великих цивилизација, додирима цивилизација у времену и простору, односу закона и слободе у историји са поентом о будућности западне цивилизације. Уз његово одобрење, Сомервил је такође у издању *Oxford University Press* објавио скраћено двотомно издање књиге *Проучавање историје*. Познате су и његове студије, *Свет и запад (The World and the West, Oxford University Press)*, објављена 1953. године, настала као резултат компилације серије његових радио предавања које је специјално држао за слушаоце *BBC*-ија током 1952. године; *Цивилизација на суђењу (Civilisation on Trial, Oxford University Press)*, издата 1948. године, која се састоји од тринаест његових есеја укључујући и чувени *Мoj поглед на историју* и књига, *Човечанство и мајка земља (Mankind and Mother Earth)*, такође објављена у издању *Oxford University Press* 1976. године. Умро је 1975. године.

тоде које примењује. Све је то утицало на њега да као пријатељ Југославије не може да нађе заједнички језик и могућност рада са таквом особом. Наравно, Мери Дарам му није остала дужна због таквих "епитета" које јој је упутио. Написала је дуго писмо у коме је оспорила његову научну репутацију и оптужила га да је био иницијатор њихове међусобне детињасте полемике. Себи је у заслугу приписала да је много пре Вотсона почела да ради на питању Јужних Словена и да се борила за њихова права, односно да је дуго била ватрени поборник признавања легитимних територијалних захтева Срба. На крају се изјаловио и овај покушај Арнолда Тојнбија да их помири и њих двоје су о том осетљивом питању штампали књиге али са дијаметрално супростављеним гледиштима.

Поред полемике са професором Вотсоном, Едит Дарам је водила и жустрју преписку са Ребеком Вест⁶² чија је књига

⁶² **Ребека Вест (Rebecca West)** енглеска новинарка, новелист и критичар. Право име: Сесили Изабел Андрју Ферфил (*Cecily Isabel Andrews Fairfield*). Рођена је 1892. године у Лондону у мешовитом ирско-шкотском браку. Школовала се у Единбургу, али је због сукоба са школским властима била принуђена да је напусти у шеснаестој години. Похађала је одсек глуме на лондонској Академији драмских уметности, али њена глумачка каријера није била успешна. Од 1911. године почиње да пише у штампи леве оријентације и улази у редакцију феминистичког листа *Freewoman*. Међутим, после четири месеца напушта овај лист и постаје водећи новинар у *Clarion*-у, магазину социјалистичке оријентације. Такође, писала је и за листове *The Star*, *Daily News* и *The New Statesman*. Њена интересовања обухватала су широка поља од тема социјалне природе до приказа књига. Запажено је њено писање из 1913. године о Емили Девидсон, борцу за проширење женског бирачког права. Есеј о Емили Панкхарст, *A Reed of Steel*, који је написала 1933. године сматра се њеним најбољим радом у том периоду. Иначе прву књигу је објавила 1916. године и посветила је писцу Хенри Хејмсу. Остала је упамћена и по многобројним љубавним скандалима. Прву аферу је имала већ са деветнаест година, а њени љубавници су између осталих били и глумац Чарли Чаплин и новинарски магнат Макс Бивербрук. Прву новелу је објавила 1918. под називом *The Return of the Soldier*. У неколико новела које је написала наредних година преовладавају њени феминистички погледи. Такво је на пример дело *The Judge*, објављено 1922. године. Први пут је посетила Југославију 1936. године као гостујућу предавач Британског савета када јој је пратилац био чувени Станислав Винавер. Следеће године заједно са својим супругом, банкарком Хенријем Максвелом Андрујом, поно-

Црно јазње и сиви соко, по мишљењу многих критичара била једно од најбољих страних дела о Балкану, а она међу модерним енглеским писцима који су боравили у Србији и Југославији важила за најоданијег славенофила.⁶³ Ален Тејлор је њену студију оценио као гениозно дело.⁶⁴ И док је Дарамова заузела

во је боравила у Југославији. Трећи и последњи пут била је у Југославији лета 1938. године. Као резултат тих боравака 1942. године је настала њена двотомна књига, *Црно јазње и сиви соко (Black Lamb and Grey Falcon)*, која се састоји од пола милиона речи и обухвата 1182 стране текста. По спољној форми то је обиман двотомни путопис, то јест хибридно дело где се смењују историјска и археолошка фактографија, етнографска запажања, политичка разматрања, пророчанска предвиђања, лирска евокација пејсажа, филозофска уопштавања етичких проблема, религијске и митолошке реминисценције, као и лична размишљања аутора о свему наведеном. Ова студија је једно од најбољих страних дела икада написаних о Балкану и Србији и прожета је снажним просрпским осећањима. У њој је изнела своја уверења о неизбежности Другог светског рата. За време рата је радила као језички супервизор на ВВС у Лондону. Ипак највише је остала запамћена по својим извештајима са Нирнбершког суђења нацистичким вођама 1945-46. године. Све те извештаје објединила је у књизи коју је 1955. године објавила под насловом *A Train of Powder*. Занимљива су и њени есеји у којима је обрадила феномен издаје Британаца који су током Другог светског рата радили за Немце, при чему се посебно задржала на издаји Вилијама Хојса познатијег као Лорд Хо Хо, који је за време рата емитовао нацистички програм. Сва та размишљања објединила је у књизи, Смисао издаје, *The Meaning of Treason* која се појавила 1949. године. Иако је у младости писала за социјалистичке листове, почетком педесетих година двадесетог века бранила је Макартијев поход против комуниста у САД. Занимљиво је да је њена књижевна каријера била дужа од седамдесет година. Њена делу одликују бриљантна интелигенција и луцидност стила, а поред већ наведених издвајају се и *The Strange Necessity*, Лондон 1928.; *Harriet Hume*, Лондон 1929.; *D. H. Lawrence*, Лондон 1930.; *St. Augustine*, Лондон 1933.; *The Harsh Voice*, Лондон 1935.; *The Thinking Reed*, Лондон 1936.; *The Fountain Overflows*, Лондон 1956.; *The Court and the Castle*, Лондон 1958.; *The Vassall Affair*, Лондон 1963.; *The Birds Fall Down*, Лондон 1966. (које је посветила својим пријатељицама Лели и Милану Гавриловићу, министру избегличке владе у Лондону); *Mcluhan and the Future of Literature*, Лондон 1969. Постхумно је 1986. године објављена њена књига *Sunflower*. Умрла је у Лондону 15. марта 1983. године.

⁶³ S. Ignjačević, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu*. Moderni britanski pisci i jugoslovenska tematika, Beograd 1994, 63.

⁶⁴ A. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918*. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary, London 1964, 294.

проалбански став, Ребека Вест је исказивала симпатије према Србима, што је вероватно и била једна од главних тачака разилажења ове две занимљиве Енглескиње. Оцена коју је Ребека Вест изнела у прилогу књиге на страни двадесет о изразитој антисрпској оријентацији Дарамове понукало је њену ривалку да покрене полемику с њом и њеним издавачима, а свом адвокату наложи да отпочне и судски поступак против Ребеке Вест. Да би смирила узавреле страсти, издавачка кућа Макмилан је пристала да одложи објављивање књиге, а самим тим и штампање спорних пасуса у којима се помињала Мери Дарам. Тако је изворна верзија књиге Ребеке Вест где се Едит Дарам спомиње у негативном смислу објављена тек 1984. године, неколико деценија након њене смрти.

И у својој последњој монографији, *Порекло, закони и обичаји неких балканских племена*, издатај 1928. године, није могла да прикрије свој презир према Србима и афинитет према Албанцима, мада је дело у основи антрополошка студија која је настала као резултат њених истраживања приликом службе у једној болници на Балкану за време рада са избеглицама.⁶⁵

После свега изнетог интригира питање зашто је Мери Дарам свој првобитно благонаклон и рекли бисмо пријатељски став према Србима заменила отвореном нетрпељивошћу. Има ту свега помало. И елемената опште свести викторијанског друштва у коме је одрасла и изграђивала се и то на основама снажног империјалистичког духа, и резервисаности према Русима која се пренела на Србе, дуготрајног боравка међу Албанцима који су како је сама тврдила на неколико места у својим књигама "прави уметници и имају велику моћ прилагодљивости и уверљивости код својих саговорника". Није искључено да је можда међу Албанцима, а не код Срба пронашла смисао свог живота. Не треба занемарити да је она сама можда разрешила енигму која се односи на промену ставова према Србима и Албанцима када је у књизи, *Двадесет година балканског заплета*, цитирала речи Сер Харија Ламба,⁶⁶ који јој је једном

⁶⁵ N. Petković, *Britanski pisci o Srbima 1900-1920*, Beograd 1996, 18-19.

⁶⁶ Ламб Х. Харн (Lamb H. H.) британски дипломата. Од 1903. до 1907. је обављао дужност драгомана британске амбасаде у Цариграду. На функцији

приликом рекао да су "Албанци једини балкански народ који говори истину."⁶⁷

Све је то вероватно имало удела на промене њених ставова, при чему не треба занемарити да је она до 1903. године била слободни стрелац, а да се затим ставила у службу британског министарства спољних послова као његов неофицијелни агент у одсуству званично овлашћених представника који своју стратегију према Балкану и предрасуде према његовим народима није лако мењао.⁶⁸ Међутим, она је и поред своје велике контрадикторности коју је испољила према Србима, ипак незаобилазна фигура која је Србе поново ставила у фокус британске пажње, односно допринела стварању одређених ставова и мишљења тамошњег јавног мњења према Србији и српском народу на почетку XX века.

генералног конзула Велике Британије у Солуну се налазио између 1907. и 1913. Представљао је Велику Британију у међународној комисији за одређивање и контролу граница у Албанији, формираној на Лондонској мировној конференцији. Титулу сера је добио 1919. године.

⁶⁷ M. Durham, *Twenty Years*, 258.

⁶⁸ M. V. Hayne, *op. cit.*, 331.

Aleksandar Rastović

Mary Durham on the Serbs

Summary

The controversial and almost completely forgotten in her own country Englishwoman Mary Edith Durham, was a frequent visitor to the Balkans and was well versed in circumstances prevailing in it in the first two decades of the 20th century. This interesting scholar and travel writer wrote seven monographs about the Balkans and its inhabitants. She studied in particular detail the history and customs of Albanians and Serbs. And, while initially she was quite reserved towards the former, and exhibited respect for the latter, which she actually demonstrated in her first book, *Through Serbian Lands*, already in her next study, *The Burden of the Balkans*, she made a complete somersault, becoming an ardent champion of the Albanian cause and a harsh critic of Serbs. With time, her views acquired a pronounced anti-Serbian tone that she more or less maintained until the end of her life.